

тодологія, методи, програми, процедури. – К.: Наук. думка, 1998. – 226 с.

5. Мясичев В. Н. О взаимосвязи общения, отношения и отражения как проблема общей и социальной психологии // Социально–психологические и лингвистические характеристики форм общения и развитие контактов между людьми. – Л., 1970.

6. Петровская Л. А. Компетентность в общении: Социально–психологический тренинг. – М.: Изд–во МГУ, 1989. – 216 с.

7. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М.: Изд–во МГУ, 1989. – 215 с.

8. Столин В. В. Самосознание личности. – М.: Изд–во МГУ, 1983. – 284 с.

Іванцев Л.І.

ЗОВНІШНІ І ВНУТРІШНІ УМОВИ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Спираючись на загальновідомі аспекти самореалізації, можна наголошувати, що більшість психічних процесів піддається регуляції й саморегуляції, що визначає можливість пошуку певних технік життєтворення. Необхідність пошуку останніх визначається тим, що особистість може по–різному залежати від позитивних і негативних умов існування, які в загальному випадку можна розділити на внутрішні й зовнішні. Принцип детермінізму в психіці полягає саме у тому, що дії цих зовнішніх сил і умов проявляються по–різному залежно від особливостей їх відображення у психіці особистості, яка розглядається як цілісна система внутрішніх умов.

До зовнішніх обставин слід віднести насамперед такі психологічні характеристики індивідуального розвитку, як певні філогенетичні програми, що визначають онтогенез людини, немінучу послідовність у зміні основних стадій життя від народження до старості. Але між зовнішніми і внутрішніми біологічними обставинами, що визначають життєвий шлях особистості, не існує чіткої межі, оскільки особистість, маючи можливість певною мірою обирати той чи інший стиль і спосіб життя, раціонально використовувати свій час, здатна уповільнювати або прискорювати у певному відношенні настання чергового життєвого циклу або інші впливи зовнішнього середовища.

Діяльність людини регулюється також такими безперечно зовнішніми умовами, які визначаються, наприклад, сонячною активністю, як у довготривалому, так і в короткотривалому плані, на що звернув увагу відомий український учений А. Л. Чижевський ще в 30–х роках минулого століття. Ним встановлено, що між довгостроковими змінами активності Сонця і кількістю епідемій, землетрусів, врожайністю тощо існує кореляційна залежність. Сонячне випромінювання здатне також безпосередньо впливати на продуктивність і самопочуття людини. Крім того, людина стала більш залежною від тієї ритмічності, яку створюють техногенні чинники, наприклад, від аварій і катастроф. При цьому кількість останніх, у свою чергу, залежить від активності Сонця, що дає підстави

наголошувати на збільшенні впливу сонячної активності й зовнішніх чинників взагалі. Але серед зовнішніх умов більш важливими є зміни, не завжди тільки позитивні, у інформаційному середовищі, в якому функціонує людина, у збільшенні кількості вільного часу, у можливостях отримувати освіту і бажану працю тощо – в загальному випадку від суспільних відносин. Саме можливості їх усвідомлення і пристосування до них дають змогу особистості подолати багато з негативних зовнішніх перешкод.

Можливість особистості пристосуватись до зовнішніх умов існування дає підстави розглядати її як динамічну систему, що розвивається і змінюється, трансформуючи свою ідентичність, піднімаючи планку своїх звершень і вимог до себе. Інакше кажучи, в основі розвитку особистості лежать процеси, автором яких, врешті-решт, є вона сама. Ці процеси розгортаються як певна послідовність особистісних перетворень, на які, з одного боку, впливає зовнішнє середовище, що вимагає врахування життєвих обставин, а з іншого боку, це зовнішнє середовище здатне перетворюватись згідно із задумом особистості, тобто особистість здатна передусім вибирати потрібні для неї умови існування, а крім того, в певних межах здатна їх формувати. Звідси виникає проблема, що стосується встановлення певних меж, яких, з одного боку, не варто переступати, щоб умови існування, які намагається встановити для себе особистість, були дійсно встановлені, а з іншого боку, особистість повинна піднімати планку своїх можливих досягнень якомога вище, щоб використати всі ті можливості, які дає їй життя.

Складність цієї проблеми спричинена тим, що більшість людей перебуває в несприятливих не тільки зовнішніх, а й внутрішніх психологічних умовах, певними вадами і недоліками їх внутрішнього світу, які ускладнюють і деформують їхню активність. Усвідомлення цих недоліків здатне забезпечити покращення можливостей людини в прогнозуванні й плануванні свого життєвого шляху, підказати вчителю або психологу можливості корекції цього внутрішнього світу. Водночас люди часто не усвідомлюють своїх недоліків, залишаючись задоволеними своїм життєвим шляхом, своїми раніше прийнятими рішеннями, а також рішеннями, які стосуються майбутнього. В основі такої поведінки лежить небажання, яке спричинене браком часу і здібностей, нездатністю «тверезо», адекватно або творчо подивитись на своє життя. Усвідомивши свої недоліки людина могла б ставати мудрішою, вільною від упереджень і неусвідомлюваних пристрастей, від випадкових уподобань, здатною до рефлексії свого внутрішнього світу, свідомою своїх можливостей щодо впливу на власне життя.

Наприкінці життя, коли пристрасті вщухають, люди починають відчувати бажання прожити своє життя знову інакше. Це трагедія, яку важко обминути більшості людей. Але при цьому не можна погодитись, що цю трагедію всі усвідомлюють і переживають. Скоріше слід припустити, що людина здатна використати певні захисні механізми, щоб зняти із себе її тягар, а здатність до прогнозування людиною власного життя приводить навіть до того, що можливість такої трагедії залишається поза увагою ще на тих попередніх стадіях,

коли вона могла б бути уважно розглянута і врахована. Все це є наслідком того, що обдумування свого життя, формування та програмування його є настільки складним завданням, що більшість людей неусвідомлено відмовляються від його розв'язання або спрощують його, а отже, вимагають відповідної допомоги. У зв'язку із цим важливо вказати на причини, що породжують подібні недоліки, а також на ті допоміжні заходи, які стають бажаними у цих випадках. Насамперед, не сприяє діяльності людини те, що вона відбувається в умовах необхідності вчасного розв'язання поточних проблем, можливостей правильного розподілу своїх обмежених сил і здібностей, а також здійснення контролю за всім цим щодо власних мотивів і цілей. Все це вимагає напруження уваги і всіх сил та можливостей людини, яка починає відчувати задоволення вже від виконання своїх звичних обов'язків.

У вузькому психологічному плані до несприятливих зовнішніх умов можна віднести і більш деструктивні негативні впливи на психіку дитини в ранньому віці, починаючи з травми народження. На думку К. Абульханової-Славської, насамперед слід вказати на причини, які виникають внаслідок дефіциту спілкування в дитячому віці, що гальмує розвиток і у більш пізньому віці, сприяє виникненню хворобливого самолюбства тощо. Далі, негативні наслідки має виховання у сім'ї, в якій батьки поведуться деспотично, відсутність нормального спілкування з іншими дітьми, атмосфера вседозволеності, відсутність авторитету в сім'ї й конфлікти в ній, відсутність родинного тепла тощо.

На ранньому етапі велике значення мають первісні відчуття, які виникають у зв'язку із постійним розв'язанням поточних проблем. Зовнішнє середовище може впливати на них негативно, утворюючи всілякі психологічні заборони, вимагаючи від дитини зрозумілості у її поведінці, узгодженості із зовнішніми, занадто прискіпливими вимогами. Воно здатне заглушити процес самовизначення саме на цих первісних, чутливих до зовнішніх впливів стадіях. В цьому випадку слід підходити до дитини, яка, наприклад, стає дещо неслухняною або неухважною, із певним розумінням, не вимагаючи від неї, щоб вона швидко розв'язала досить складні навіть для дорослих проблеми свого ставлення до себе і до життя. Мабуть, слід визнати, що такі моменти в житті дитини є найбільш сприятливими для виховних впливів і вимагають до себе більшої уваги і гнучких, ненав'язливих методів керівництва з боку дорослих, які базуються на організації справжнього діалогу, на можливості висловити своє враження для обох сторін.

Посиленню негативних умов, в яких відбувається виховання, як можна припустити і як свідчить вітчизняний та зарубіжний досвід, сприяє й те, що дитячі колективи, які виникають спонтанно за умови відсутності контролю з боку батьків і школи, в умовах анонімності й безконтрольності, стають колективами, в яких встановлюються жорсткі відношення, що вимагають від своїх членів (а членства в них уникнути важко) дотримання певних «вуличних» норм і принципів. Ці принципи, з одного боку, є наслідком того, що діти, розуміючи в житті й конкретних відносинах дорослих набагато більше, ніж здається на перший погляд, особливо діти з неблагополучних сімей, починають оцінювати суспіль-

ство загалом як таке, що не варте поваги, а з іншого боку, діти не можуть адекватно оцінити суспільство дорослих і вимушено спрощують його навіть у тому разі, коли намагаються копіювати соціальні взаємини. Більш складні й позитивні чинники у таких колективах відразу можуть не проявлятися. Ініціаторами таких первісних колективів стають діти, які мають лише ту перевагу, що вони більш рішучі й здатні до певних вчинків. Діти зі спрощеною поведінкою, в тому числі й із квазі-кримінальною, а також демонстративні, ображені в минулому, які намагаються виділитись, щоб показати своє «Я», в цей період здобувають перевагу. В кращому разі поступово відбувається організація більш вузьких колективів, учасники яких намагаються протистояти спрощенню, відстояти свої порушені права, створити навколо себе більше сприятливе середовище, щоб грати в ньому ролі, які їм більш до вподоби.

В гіршому разі, якщо дитині не вдається розв'язати відповідні проблеми в дитячому віці, якщо вона замість того, щоб набути досвіду існування і боротьби за своє «Я» в таких несприятливих, але штучних умовах зазнає поразки, то у більш дорослої людини виявляються проблеми, які їй все одно доводиться розв'язувати, але вже у більш складних умовах. Адже вона набуває певних звичок, в неї може бути неправильно сформований образ «Я», вона може не навчитись вести правильний внутрішній діалог у зв'язку з тим, що її внутрішнього опонента задавлено несприятливими умовами на попередньому етапі. Ще більшу проблему являють діти, які внаслідок несприятливих зовнішніх умов знайшли вихід у спрощенні своєї поведінки, набули певних переваг у дитячому колективі й схильні «нарощувати успіх», не враховуючи ті поради і впливи, які йдуть від дорослих. Вони вимагають ще більшої уваги, якої їм не додали, нестандартних підходів і діалогічних відносин.

Внаслідок цього перед школою і вузом постає завдання відкоригувати уявлення юнацтва про життєвий шлях і способи його програмування. У зв'язку з цим постає також проблема власної відповідальності за внутрішні обставини, які визначають перебіг життєвого шляху особистості. В певних межах вона може планувати і формувати не тільки свій життєвий шлях, а й свій внутрішній світ. В умовах неминучого виникнення певних негативних умов, у яких відбуваються процеси життєтворчості молоді, допомога з боку вчителів або дорослих стає ефективнішою, коли особистість має адекватну самооцінку і визначає своє місце в житті на її основі. Це не менш важливо, ніж їх реалізація.

А це, в свою чергу, неможливо без постійної уваги до себе і широкого, всеохопного інтересу до себе, без потреби в самопізнанні, без здатності до сумнівів щодо своєї поведінки, тобто без особистісної рефлексії. З цієї причини саме здатність до ведення внутрішнього діалогу, здатність виховувати в собі внутрішнього опонента виявляється найважливішим умінням, яке забезпечує здатність до самовиявлення і самовизначення, до пошуку найкращої технології життєтворення. Для цього потрібний також певний внутрішній або зовнішній поштовх, щоб вийти із замкненого кола і почати використовувати всі ті психологічні можливості, які має кожна людина для планування свого життя, виходячи із будь-якого становища.

Для успіху в цьому напрямку особистість повинна усвідомити насамперед те, що зовнішні обставини можуть впливати також і на її внутрішній світ, на її внутрішні обставини. Серед зовнішніх обставин особистість повинна виділяти певні зовнішні впливи, які можуть бути штучними і такими, що сприяють постійному покращенню внутрішніх умов. Саме для цього існує і система освіти й виховання, а останнім часом і система психологічної допомоги. Таким чином, внутрішні та зовнішні обставини певним чином обумовлюють одна одну, тобто можливості певним чином формувати своє життя залежать ще й від тих зусиль, яких докладає людина, щоб використати певні зовнішні можливості й ситуації, від того, наскільки вона здатна до довготривалого зосередження своєї уваги на досягненні певних життєвих цілей, а також від того, чи має вона взагалі відповідні цілі, щоб мати можливість правильно відреагувати, скористатись тими зовнішніми сприятливими обставинами, які зрідка можуть ставати для неї навіть дуже сприятливими. На жаль, багато не тільки молоді, а й зрілих людей не усвідомлює ці внутрішні можливості.

Залишається також важливим завдання виховання в особистості образу «Я», здатного весь час удосконалюватись, слугуючи їй основою для прояву позаситуативної активності, організуючи її досвід і правильні реакції на ситуації й можливості, що виникають, на пошук інших можливостей та ситуацій. І хоч основи образу «Я» найлегше сформувати в ранньому віці, коли особистість дуже чутлива до зовнішніх, позитивних і негативних оцінок з боку оточення, але з раннього віку життя вимагає також від самої дитини активності у побудові й постійному уточненні образу свого «Я» і в намаганнях самореалізації, шляхом прагнення до відповідних цілей і їх все більш точного співвідношення з реальністю. Не зважаючи на зміцнення вольової сфери, це завдання лише ускладнюється у юнацькому віці, коли стає потрібною рефлексія щойно набутого досвіду і життєвого шляху, що, з одного боку, тільки починається, але, з іншого, вже містить багато спостережень, які вимагають усвідомлення, а також рефлексія технік життєтворення, які застосовувались при цьому і які вимагають змін у першу чергу.

Іванцев Н.І.

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСТВА

Впровадження на початку 80-х років у систему закладів вищої освіти психологічної служби, теоретичне обґрунтування цього процесу, завдань і основних його напрямків сприяло появі значної кількості публікацій з питання "психології студентського віку" як фундаментального з огляду на розв'язання загальнотеоретичної проблеми психічного розвитку особистості. Разом з тим, обраний дослідниками напрямком інтересу, як засвідчив здійснений нами аналіз джерел з відповідної проблематики, із самого початку зосередився на пошуках засобів (методів) навчання (проблемне навчання) і умов оптимального зас-

